

SUMMARY

One of the main measures of tsarist government and Synod in the struggle against the Old Belief in the middle of the 19-th century, – the conversion to the Orthodoxy and Edinoverie is analyzed in the article. The author defines the peculiarities of spreading the Edinoverie in Chernigov, Kharkov and Poltava guberniyas and also tries to clear up the extent of effectiveness of this governmental measure. The scholar emphasizes the difference in perception of Edinoverie by the official Orthodox Church and the Old Believers themselves.

О.М. Приймак

ДМИТРО СТОЛИПІН ТА ІДЕЯ ХУТІРСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ

Останнім часом у системі історичних знань все більшої ваги набувають спеціальні допоміжні дисципліни. Особливе місце серед останніх належить біографістиці, предметом дослідження якої є життєвий шлях та діяльність видатних історичних постатей, державотворців, діячів науки, культури, літератури, мистецтва, тощо. Життя та творчість окремих визначних осіб минулого стали об'єктом численних дисертацій і монографій.

Разом з тим завдання біографістики полягає не лише у поглибленні та популяризації знань про широковідомих особистостей. Ця наукова дисципліна має на меті ще й повернення забутих і відкриття невідомих імен нашої історії. І саме останні завдання мають на сьогодні пріоритетне значення. Їх розв'язання дозволяє не лише ввести до наукового обігу якісно нову інформацію, а й подивитися на окрему історичну епоху крізь призму особистості.

При цьому слід додати, що вага біографічних досліджень зростає, коли вивченню підлягає життєвий шлях людини, яка в минулому займалася проблемами не лише загальнодержавного чи галузевого, а й регіонального рівня. Такою постаттю, до деякої міри, є й Дмитро Аркадійович Столипін.

В історичній науці особі цього економіста, соціолога та популяризатора аграрної культури не приділено майже ніякої уваги.

Уперше про Дмитра Аркадійовича дослідники згадують на початку XX століття. Його ім'я в той час з'явилося поряд з іменем двоюрідного небожа – міністра внутрішніх справ Петра Аркадійовича Столипіна. Інформація ця стисла, а іноді й упереджена. Так, наприклад, представник народницької течії в російській історіографії Н.П. Качоровський в контексті критики аграрної реформи 1906–1917 рр., висловився, згадуючи Дмитра Аркадійовича, що “Хутороманія є спадковою хворобою в родині Столипіних” [1.–С.29]. Інший дослідник, А. Ізгоев, у нарисі про П.А. Столипіна вже без емоцій, але так само стисло визначив: “... найбільш вагому свою ідею – про необхідність переходу від общинної до індивідуальної земельної власності герой запозичив з родинних переказів” [2.–С.16]. Більш детальна інформація про Дмитра Столипіна міститься у словнику В. Даля. У другому томі його, поряд з біографічними відомостями, знаходимо наступні характеристики об'єкта дослідження даної статті: “Економіст, письменник, прихильник позитивної філософії Огюста Конта, ...займався розробкою аграрних питань, ...критикував сільську общину, протиставленням якої вважав хутірське господарство” [3.–С.231].

За часів існування Радянського Союзу діяльність Д.А. Столипіна залишилася поза увагою науковців-істориків. Лише з розбудовою ринкових відносин та запровадженням аграрних реформ в державах пострадянського простору ім'я його знов з'явилося на сторінках наукових видань.

Так, наприклад, у 1992 р. вийшло друком дослідження російського історика П.Н. Зирянова “Петро Столипін. Політичний портрет”. У вступній частині цієї монографії автор наводить інформацію про генеалогію реформатора. В контексті останньої містяться й відомості про Дмитра Аркадійовича: “...займався впорядкуванням побуту селян,...але останні мало слухали філософа, й тому він знайшов корінь зла – общинний устрій”[4.–С.6]. “Як протизагромаді, – писав П.Н. Зирянов, – Д.А. Столипін винайшов хутірську систему, яку запроваджував у своїх

численних маєстностях. Але після смерті Дмитра Аркадійовича створені ним орендні хутори розподілися” [4.-С.7].

Ім'я двоюрідного дядька реформатора згадує ще один російський дослідник – Л.В. Теляк. У дорадянській історіографії Столипінської аграрної реформи він виокремив етап передреформений. Серед представників останнього – популяризаторів аграрної культури М.А. Каришева, А. Постнікова та інших автор згадав й Д.А. Столипіна [5.-С.27].

Ім'я останнього згадане в монографії професора А.І. Карагодіна “Історія Запорізького краю (1770-1917)”, що вийшла у світ в 1998 році. Поряд з іншими аспектами історико-краєзнавчого характеру дослідник торкнувся питання ролі Бердянського повіту в реалізації Столипінської аграрної політики. Ця адміністративно-територіальна одиниця входила до складу 12 повітів, що були вибрані царським урядом для проведення ревізії хутірських господарств. Науковець вважає цей вибір небезпідставним – недалеко від р. Молочної, що протікала землями повіту, було розташоване одне з багатьох маєстностей Столипінних, с. Мордвинівка [6.-С.174]. Саме в ньому в 70-х рр. XIX ст. Д.А. Столипін заснував перші орендні хутори [7.-С.7].

Як історіографічний факт заслуговує на увагу стаття А.І. Голосенка “Петро Столипін та соціологія Огюста Конта”. Фактично вона присвячена аналізу внеску Дмитра Аркадійовича у розбудову вітчизняної філософії та соціології. Автор відстежує вплив ідей позитивізму О. Конта на наукову та практичну діяльність Д.А. Столипіна [3.-С.7].

Тобто в історико-біографічній літературі постать Д.А. Столипіна не стала об'єктом окремого дослідження. Тому автор даної статті вважає за необхідне зробити спробу опису життєвого шляху Дмитра Аркадійовича, аналізу його поглядів щодо сутності аграрного питання в Росії після 1861 року, а також висвітлення заходів його в сфері популяризації ідеї хутірського розселення.

Дмитро Аркадійович Столипін належав до старовинного, відомого з кінця XVI століття, російського дворянського роду. Його дід по батьківській лінії – Олексій Омелянович – був головою дворянських зборів Пензенської губернії.

Батько Д.А. Столипіна, Аркадій Олексійович, був близьким товаришем М.М. Сперанського. Кар'єру розпочав він у Петербурзі в міністерстві юстиції, а потім працював обер-прокурором одного з департаментів Сенату. Мати Дмитра Аркадійовича походила з роду Мордвінових; її батько – адмірал Н.С. Мордвінов – був видатним державним діячем свого часу [8.-С.6]. Як придане на заміжжя вона отримала від останнього с. Мордвинівку, що знаходилася в Бердянському повіті Таврійської губернії (зараз вона розташована на території Мелітопольського району Запорізької області).

Народився Дмитро Аркадійович у 1818 році. Дитинство його пройшло в родинному маєтку графа Н.С. Мордвінова. Первинну освіту, як було прийнято в ті часи, одержав від домашніх вчителів. Пізніше перейшов під протекцію свого дядька – Афанасія Олексійовича Столипіна – заможного саратовського поміщика, героя Бородинської битви [3.-С.8].

У 1839 році Д.А. Столипін закінчив Школу гвардійських підпрапорщиків й був зарахований у кінногвардійський корпус [2.-С.274]. Але молодий офіцер вважав, що військова служба необхідна лише при виникненні зовнішньої загрози, тобто, коли батьківщина вимагає збройного захисту, а в мирний час вона не має сенсу [4.-С.7]. Це переконання стало головною причиною тимчасової відставки.

Цивільне життя юнака почалося з подорожі на Кавказ. Там він познайомився з М.Ю. Лермонтовим. При цьому Дмитра Аркадійовича з видатним поетом поєднувала не лише дружба, а й родинні зв'язки, оскільки бабуса Михайла Юрійовича – Єлизавета Олексіївна Арсеньєва – доводилася А.О. Столипіну сестрою [9.-С.148]. Згодом, на дуелі М.Ю. Лермонтова, Дмитро разом зі своїм братом Олексієм були секундантами [4.-С.5].

Ймовірно, що саме цей факт став причиною від'їзду Д.А. Столипіна до провінції. У 25-річному віці він оселився в одному з родинних маєтків, розташованому на території Пензенської губернії. Саме там юнак вперше близько ознайомився з життям і побутом селян. Вражений бідністю останніх, Дмитро Столипін відмовився від деяких статей прибутку й віддав їм у безкоштовне тривале користування частину своїх земель. Але цей вчинок не приніс очікуваних

позитивних результатів – замість підвищення рівня заможності Д. Столипін побачив зростання темпів народжуваності серед общинників [3.-С.8]. Цю картину погіршила ще й тенденція зниження врожаїв на селянських землях. Розуміння того, що ці негативні процеси мають місце не лише в його маєтку, а на всій території Російської імперії, породило у Дмитра Аркадійовича ідею про необхідність реформування селянського побуту.

Але початок Кримської війни тимчасово відвернув увагу Д. Столипіна від думок про селянське питання. Він вступив до лав діючої армії й опинився в епіцентрі військових дій. Брав активну участь в обороні Севастополя, під час якої виніс з поля битви тіло загиблого генерала П.В. Веймара [4.-С.7]. Після закінчення війни остаточно вийшов у відставку й виїхав за межі Російської імперії.

За кордоном, головним чином в Парижі та Женеві, Дмитро Аркадійович займався самоосвітою. Ознайомився з науковими розробками А. Сміта, Д. Міля, Е. Літгре, І. Тема, але найбільше уваги було приділено вченню засновника позитивної філософії, батька сучасної соціології Огюста Конта. До кінця життя Дмитро Столипін буде вважати себе послідовним учнем цього вченого. Крім того, саме за межами батьківщини він знов повертається до ідеї реформування селянського побуту. Пошук варіантів розв'язання аграрного питання в Росії підштовхнув його до дослідження аграрних перетворень в країнах Західної Європи.

В 60-х рр. XIX ст. Д. Столипін повернувся на батьківщину. Спочатку він оселився у своєму маєтку й деякий час працював Невідмінним членом Вільного повітового з селянських питань присутствія [4.-С.8]. Ця посада надала йому можливість більш детально вивчити сутність аграрного устрою й навіть запропонувати деякі незначні покращення в селянські господарства. Але через деякий час він переїздить до Москви.

У старій столиці Д.А. Столипін приєднався до руху провідної інтелігенції. Як член Московського психологічного товариства, він заснував премію у 2000 карбованців за твір, присвячений тезі О. Конта про збіг первинних законів неорганічної природи з головними законами органічного життя. Але половина цієї премії так і залишилася без адресата [9.-С.237]. Філософські роздуми Д. Столипіна також не вирізнялися послідовністю та ґрунтовністю – жоден з них не був надрукований на сторінках широковідомих газет чи журналів [9.-С.238].

Натомість позитивної оцінки заслуговує діяльність Д.А. Столипіна у складі Московського Імператорського товариства сільського господарства, членом якого Дмитро Аркадійович став ще у 1867 році. А вже у 1872 р. (до 1884 р.), він очолив Комісію з питань хутірського розселення та сучасного стану сільського господарства. Саме над розв'язанням цих питань працював Д.А. Столипін останні 20 років свого життя.

Протягом цього періоду дослідник написав й видав понад два десятки статей, доповідей, брошур, що були присвячені проблемам покращення селянського побуту. Серед них слід відзначити такі дослідження, як “Розвиток землеробської промисловості (переселення на нові місця)” (1869 р.), “Право на землю” (1893 р.), “Про заснування орендних хуторів на приватновласницьких землях й селянських господарств взагалі” (1892 р.), “Орендні хутори” (1892 р.), “Граф Н.С. Мордвинов у його сільськогосподарській діяльності” (1874 р.). Вже після смерті Дмитра Аркадійовича вийшла ще одна брошура “Про існування наукових природних законів для суспільних явищ. До питання нашого сільського побуту”.

Помер Дмитро Аркадійович Столипін 30 жовтня 1893 року й був похований на Новодівочому цвинтарі в Москві.

Ідея покращення селянського господарства виникла у Д. Столипіна ще у 40-х рр. XIX ст. Але сформованого вигляду вона набула лише через тридцять років. Обґрунтування власного погляду на сутність аграрної проблеми в Росії другої половини XIX століття автор побудував за допомогою розкриття трьох концептуальних положень. По-перше, це характеристика селянської общини та аналіз недоліків надільного землеволодіння. По-друге, це критика аграрної політики в Росії XVI – першої половини XIX ст. По-третє, це доказ необхідності переходу від общинного до хутірського способу господарювання.

На думку Дмитра Аркадійовича, в умовах общинного землеволодіння та кругової поруки окремих селянин не мав можливості покращити своє господарство. “Кількість земель, що

припадала на кожного члена сільської общини, – писав Д. Столипін, – була нарахована згідно з показниками останнього перепису ревільських душ. Але природне зростання кількості населення в общині стало причиною того, що співвідношення між показниками площі наділу та загальним складом общинників різко змінилося” [10.-С.3]. Тобто, розмір наділу, що був відведений окремому господарю в користування, суттєво зменшився. До того ж вся надільна земля формально знаходилася у розпорядженні мирського сходу. Цей факт, невід’ємними складовими якого були кругова порука та постійні переділи, позбавляв селянина всілякої ініціативи й робив його повністю залежним від общини [11.-С.4].

До цих недоліків життя селян-общинників Д. Столипін додав ще декілька. “Компактне розташування садіб й господарських споруд в общинному поселенні, – підкреслював дослідник, – суттєво віддаляє селян від ділянок орної землі. Внаслідок дальнотемелля селянин не може якісно обробити наділ й внести у ґрунт добрива. Наявність черезсмузжя робить неможливим самостійне впровадження сівозміни та агрономічних покращень” [12.-С.6].

Через такий стан речей, на думку Дмитра Столипіна, общинна форма господарювання не може бути охарактеризована як ефективна [13.-С.6].

На відміну від значної кількості дослідників, Д. Столипін не вважав, що община була винятково російським явищем. Вивчення всесвітньої історії підвело його до висновку, що цей різновид соціального життя існував й у країнах Західної Європи. “Історія повторюється, – підкреслював він, – більшість ірландських помилок нагадують й наші власні”. Поряд з цим, дослідження стародавніх джерел Пскова, Новгорода та інших міст Росії привело Д. Столипіна до висновку, що “община виникла разом з кріпосництвом у XVI столітті”. “При цьому у той час вона була природним необхідним інститутом цивільного права”. Протягом багатьох століть община являла собою найнижчу адміністративно-територіальну та фіскальну одиницю. Її члени задовольняли потреби в робочій силі поміщицьких маєтностей та державних заводів [14.-С.27]. Але в тих регіонах, які внаслідок порівняно пізнього заселення та господарського освоєння не зазнали кількасотрічного впливу кріпосництва, община була створена штучно. І як доказ цього положення дослідник наводить приклад знищення на початок XIX століття хуторів на Півдні України, населення яких зводилося у велетенські селища з обов’язковим створенням общини [15.-С.34].

Селянська реформа 1861 р. знищила кріпосницький устрій. На думку Д.А. Столипіна, цілком логічним кроком була б і ліквідація общини, “...тим більше, що селяни отримали врегульоване законом право на індивідуальну земельну власність (ст. 165 Положення)” [16.-С.6]. До того ж зібраний дослідником статистичний матеріал вказував на зростання кількості переходів селян від общинної до подвірної форми землеволодіння. “Тепер історична ситуація змінилась, – писав Дмитро Аркадійович, – община вичерпала себе [17.-С.39]”.

Виходячи з цих міркувань, Дмитро Аркадійович Столипін у березні 1882 року подав на розгляд Московського Імператорського товариства сільського господарства проект нової аграрної реформи. Складовими частинами її стали: 1) створення в Росії поземельного банку, який мав спродувати землю селянам в індивідуальну приватну власність; 2) запровадження на казенних землях довгострокової індивідуальної оренди для селян; 3) перехід від общинного до приватного подвірного землеволодіння з проведенням межових робіт; 4) відмежування від общини в окремі ділянки наділів селян, які бажали б вести господарство на індивідуальній основі; 5) зниження обсягу або повне скасування викупних платежів [12.-С.9].

Тобто у зміст запропонованого Д.А. Столипіним проекту покращення селянського побуту були покладені принципи, які стали головними важелями аграрної реформи 1906-1917 років.

На практиці ідея створення хутірської системи була реалізована Д.А. Столипінім на землях власних маєтків в Пензенській, Саратовській та Таврійській губерніях. Один з них, що дістався Дмитру Аркадійовичу як спадщина матері, знаходився у селі Мордвинівці Бердянського повіту.

Перед тим, як розпочати будівництво хуторів, Д. Столипін уважно обстежив форми індивідуального селянського господарювання, що існували на той час на території степових повітів Таврійської губернії. Він познайомився з хуторянами-орендарями, які господарювали на

казенних землях й займалися товарним розведенням дрібної худоби [18.-С.14]. Ознайомився з досвідом створення хуторів на поміщицьких землях.

При цьому, як виявилось, досвід був негативним. Так, наприклад, відставний поручик Вассал запроваджував у 60-х рр. XIX ст. на території своїх маєтностей в Мелітопольському повіті класичну німецьку систему “квадрат-хуторів”. Але місцеві селяни відмовилися орендувати ділянки Вассала, оскільки умови господарювання на них були малознайомими й тому неприйнятними [11.-С.9]. Така ж доля спіткала й поміщика Гранта, який заснував поблизу м. Ногайська (сучасне місто Приморськ Запорізької області) французьку хутірську систему “мар’яж” – власник пропонував орендувати ділянки місцевим німцям-колоністам [20.-Ф.419.-Оп.1.-Спр.1877.-Арк.102]. Лише хутори на казенних землях справили на Д. Столипіна приємне враження.

Аналіз попередніх спроб запровадження хутірської системи привів Д.А. Столипіна до висновку про неможливість штучного перенесення іноземного досвіду господарювання на вітчизняний простір. Потрібен був синтез, адаптація іноземних стандартів до місцевих умов. Тому за зразок Д.А. Столипін взяв господарства південноукраїнських німців-менонітів, колонії яких знаходилися поблизу – на берегах р. Молочні Води [20.-Ф.419.-Оп.1.-Спр.1887.-Арк.184].

Наказ про заснування поблизу с. Мордвинівки восьми орендних хуторів був відданий Д.А. Столипіним 4 червня 1874 року. Згідно з планом кожний хутір складався із побудованої із цегли хати та господарських споруд, а також 60 десятин орної землі [20.-Ф.419.-Оп.1.-Спр.1907.-Арк.195]. Крім того, на межах хуторів, що розташовувалися по двоє, було вирито чотири криниці. Будівництво було завершено восени 1874 року. Дмитро Столипін віддав хутори в оренду селянам з Мордвинівки [13.-С.7].

Згідно з умовами угоди орендарі повинні були ввести у господарство трипільну систему сівозміни; вирощувати, крім збіжжя, ячмінь та люцерну. Селянам жорстко заборонялося вирубувати створені власником фруктові сади та ягідники. Крім того, хуторяни зобов’язалися підтримувати у належному стані господарські та житлові споруди, а також чистити криниці. Орендну платню Дмитро Аркадійович встановив помірну – 2 карбованці 10 копійок за десятину землі щороку [13.-С.9].

Вже у 1877 р. чистий прибуток хуторянина-орендаря склав приблизно 450 карбованців. Запровадження елементів аграрної культури сприяло тому, що рівень врожаю на хутірській ділянці був у 2,5 рази вищим, ніж у сусідів – мордвинівських общинників [17.-С.16].

Розвиток ринкових відносин в аграрному секторі поступово перетворив землю із засобу для задоволення первинних людських потреб в об’єкт куплі-продажу. Тому через декілька років хутори перестали бути власністю Д.А. Столипіна. Їх викупили орендарі. Колишні общинники з с. Мордвинівки не тільки зберегли хутірську форму господарювання після смерті Дмитра Аркадійовича Столипіна, а й суттєво розширили розміри своїх ділянок. Серед статистичних матеріалів до обстеження хутірських господарств Бердянського повіту за 1913 рік знаходимо інформацію про всіх колишніх орендарів. Через 40 років після заснування хутір селянина С.Д. Замотаєва, на прикладі якого Дмитро Столипін доводив життєздатність своїх ідей, мав наступний вигляд: 70 десятин орної землі, 6 коней, 9 корів, 8 голів молодняка, 15 голів дрібної рогатої худоби. На момент обстеження С.Д. Замотаєв був літньою людиною. Тому головну роботу виконували син та два наймити. Крім них, у хуторі проживали онук та 4 жінки, одна з яких була теж наймичкою. Поблизу знаходилися хутори Д.І. та С.І. Єліних (розміром 100 та 65 десятин), І.Г. Желябіна (302 дес.), Д.Д. Замотаєва (70 дес.) та Л.Г. Жадана (588 дес.) [21.-Ф.377.-Оп.1.-Спр.5387.-Арк.76].

Таким чином, впроваджена в життя аграрною реформою 1906-1917 рр. ідея хутірського розселення була обґрунтована ще в 70-х рр. XIX ст. Дмитром Аркадійовичем Столипіним. Використання ним наукового доробку О. Конта, А. Сміта, Г. Спенсера, а також іноземного досвіду аграрних перетворень та знань місцевих традицій господарювання надали цій ідеї сформованого вигляду.

Створені Д.А. Столипіним орендні хутори стали прототипами ділянкових господарств, що спродувалися Селянським поземельним банком на Півдні України протягом 1906-1917 рр.

Спільними рисами цих двох типів хуторів були не лише одноосібний характер господарювання і розмір орної площі ділянки, а й платня, що розраховувалася за допомогою коефіцієнта прибутковості ґрунту.

Джерела та література

1. Качаровский П.Н. Аграрная реформа и Крестьянский банк. – Варшава, 1911.
2. Изгоев А.А. Петр Столыпин. – Пб., 1916.
3. Голосенко А.И. Петр Столыпин и социология Огюста Конта // Русская жизнь. – 2001.
4. Зырянов П.Н. Петр Столыпин. Политический портрет. – М., 1992.
5. Теляк Л.В. Столыпинская аграрная реформа: историография (1906-1917). – Самара, 1995.
6. Карагодин А.И. История Запорожского края. (1770-1917). – Запорожье, 1998.
7. Словарь дворянских родов России. – М., 1993. – Т. II.
8. Столыпин Д. Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – М., 1976.
9. Даль В. Толковый словарь. – СПб., 1906. – Т. II.
10. Столыпин Д. Доклад № 1 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – М., 1880.
11. Столыпин Д. Право на землю. – М., 1893.
12. Столыпин Д. Арендные хутора // Русский вестник. – СПб., 1992.
13. Столыпин Д. Доклад № 3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – СПб., 1876.
14. Столыпин Д. Доклад № 5 в Московское Императорское общество сельского хозяйства. – СПб., 1775.
15. Столыпин Д. Доклад № 7 Об арендных хуторах в Московское Императорское общество сельского хозяйства. – СПб., 1881.
16. Столыпин Д. Доклад № 12 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – СПб., 1882.
17. Столыпин Д. Об устройстве хуторов на владельческих землях и крестьянских хозяйств вообще (из сельскохозяйственной практики). – М., 1892.
18. Столыпин Д. Об устройстве хуторов на владельческих землях. – М., 1874.
19. Столыпин Д. Развитие землевладельческой промышленности (переселений на новые места). – СПб., 1869.
20. Центральний державний історичний архів (м. Москва).
21. Державний архів Автономної Республіки Крим.

SUMMARY

This article is devoted to the activity of well-known sociologist and economist of the second part of XIX century – Dmitriy Arkadievich Stolypin. The special attention is given to the Stolypin's idea of hutor economy and creation of hutors in the Southern Ukraine.